

ISBN 978-86-82873-16-7

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА
ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
С А Н У

ЗБОРНИК РАДОВА II

Уређивачки одбор:

др Гордана Јовановић, редовни професор, др Александар Лома, дописни члан САНУ, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ, др Слободан Реметић, дописни члан АНУРС, др Стана Ристић, научни саветник, др Срето Танасић, научни саветник

Главни уредник:
Срето Танасић

БЕОГРАД
2007

ISBN 978-86-82873-16-7, p. (79–85)

УДК 811.163.41'373.6

811.163.41'367.6

2007.

ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ

О НЕКИМ ЛЕКСЕМАМА СА ОПШТИМ ПОЈМОВНИМ ЗНАЧЕЊЕМ
'ГЛЕДАТИ, ПОСМАТРАТИ'
И ЊИХОВОЈ ЛЕКСИКОГРАФСКОЈ ОБРАДИ

У раду се анализирају лексеме чија основна значења изражавају појам 'гледати, посматрати' (нпр. *разрок*, *йодрок*), односно чија се значења заснивају на појмовној вези између појма 'гледати, посматрати', с једне стране, и појма 'говорити, рећи', с друге стране (нпр. *йрорећи*, *йророк*, *урок*, *урокљив*).

Кључне речи: лексема, значење, појам, деривација, етимологија, лексикографија.

1. У српском језику постоји одређен број лексема као што су *йодрок*, *йророк*, *йророковати*, *разрок*, *урок*, *урочићи* и др., чија значења у основи изражавају појам 'гледати, посматрати', односно код којих су поједине семантичке реализације засноване на одговарајућој перцепцији овог појма: 'учинити нешто чином посматрања, гледања' (нпр. *йодрок* „изазивање несреће, болести и сл. злим, урокљивим очима, урок“, *урок* „поглед или чин који по народном веровању може на некога да навуче несрећу, недаћу, зло, мађија, проклетство“), 'говорити о будућим догађајима као њихов учесник, очевидац' (нпр. *йророк* „онај који предвиђа и прориче будућност“) итд. Имајући у виду појмовну блискост која се огледа у значењима поменутих лексема, циљ нам је да на основу анализе граматичке структуре, деривације и анализе лексичког значења утврдимо механизме развоја појмовног значења 'гледати, посматрати', као и да размотримо лексичко-граматичке односе лексема унутар одређеног творбеног типа. Такође, осврнућемо се и на анализу лексикографских поступака у обради појединих лексема у речницима САНУ и МС.

2. Лексеме као што су *урок* (поглед или чин који по народном веровању може на некога да навуче несрећу), *урочан* (урокљив; који је у вези с уроком, који потиче од урока), *урочица* (нестварно биће ко-

је, према народном веровању, отклања урок, чини), *урећи* и *урочићи* (бацити урок на некога, уроком навући злу коб, проузроковати несрећу и сл.), *урочник* (онај који је некога урочио, урекао) чине деривационо гнездо, у којем су односи међу дериватима засновани на чврстим деривационим везама. Именица *урок* изведена је од глагола *урећи*, који је послужио као творбена база, а потом су од именице *урок* мотивисане друге изведенице, као што су *урољив*, *урочак*, *урочник* и др. Овде је реч о значењима која изражавају појам 'посматрање на посебан начин и са одређеним циљем'. Међутим, глагол *урећи* у значењу „заказати договором, уговорити, договорити с ким“ одражава деривациону везу са глаголом *рећи*. Тако Речник МС као прво наводи следеће значење глагола *урећи*: „1. заказати договором, уговорити, договорити с ким“; ово значење илуструје и следећим примерима: Упутили смо се у једну шуму . . . у којој је био уречен састанак (Чолаковић Р., РМС s.v. *урећи*). С том женом сам урекао састанак (Андрић, РМС s.v. *урећи*).

На другој страни, значења глагола *урочићи* такође одражавају двојак деривациони однос, који је представљен одговарајућим лексикографским поступком. Наиме, глагол *урочићи* је у Речнику МС представљен у виду две хомонимне лексеме као *урочићи*¹ (1. „одредити време, рок, заказати, уговорити“, 2. „(кога) позвати“, односно у повратном облику *урочићи*¹ се у значењу „уговорити с ким (место састанка), споразумети се, договорити се“) и *урочићи*² (бацити урок на некога, урећи). Глагол *урочићи*¹ мотивисан је глаголом *рочићи* (као и глаголи *орочићи*, *разорочићи* и др.), док је глагол *урочићи*² мотивисан именицом *урок*. Различит деривациони однос изражен је у лексичким значењима ових глагола, па стога сматрамо да је то био разлог што су лексикографи ова значења дефинисали као значења двеју лексема.

Посматрано са етимолошког становишта глагол *урећи* (бацити урок на некога, урочити) и глагол *урочићи*² (у истом значењу као и *урећи*) воде порекло од корена глагола *рећи*. Ови глаголи настали су „и doba kada se mislilo da riječi imaju magijsku moć 'riječju prouzročiti bol'“ (Скок III 120 s.v. *reći*). Али не само речју. Према народном веровању најопаснији *урок* проузрокује поглед злих очију који је „још пропраћен речима којима се изражава чуђење“ (в. Ђорђевић 1938: 10).

На основу анализе лексикографског описа ових глагола у Речнику МС приметили смо да су лексикографи код конкретних глагола двојачко поступили. У првом случају значења лексеме *урећи*, која су настала као резултат различитих деривационих процеса, описана су под једном одредницом у виду полисемантичке структуре лексеме

урећи. У другом случају глагол *урочићи*², у значењу „бацити урок, уроком навући злу коб, проузроковати несрећу и сл.“, описан је независно од значења „одредити време, рок, заказати, уговорати“, које је обрађено под лексемом *урочићи*¹.

Лексеме као *ѝророк* (онај који предвиђа и прориче будућност), *ѝророковати* (предвидети, предвиђати оно што ће се догодити), *ѝророчански* (који се односи на пророке; који садржи у себи пророчство), *ѝророчансѝво* и *ѝророчиѝво* (предвиђање онога што ће се догодити на основу познатих чињеница, из којих се може закључити будући развитак појава, догађаја, прогноза), *ѝророчица* (жена пророк), *ѝророчки* (слично пророцима, попут пророка), такође представљају деривационо гнездо, у којем су односи међу дериватима засновани на чврстим деривационим везама. Именица *ѝророк*, која је мотивисана глаголом *ѝрорећи*, односно глаголом *ѝрорицаји* у несвршеној варијанти, послужила је као мотивација за настанак деривата као што су *ѝророковати*, *ѝророчански*, *ѝророчансѝво*, *ѝророчица*, *ѝророчиѝше*, *ѝророчки*, *ѝророчиѝво* итд. Наиме, превој вокала *e > o* (уп. *ѝрорећи* : *ѝророк*) у вези је са прасловенским превојем перфектума глагола *рећи*, који је у поствербалу гласио *рѝк* „термин“ (Скок III 121 s.v. *rěci*). Међутим, у овим лексемама семантичка компонента 'говорити, рећи' модификована је додавањем префикса *ѝро-* у општем значењу 'претходни', 'предњи', „аналогно грчком и латинском префиксу истог облика“ (Клајн 2002: 211).

Међу речима посталим од корена глагола *рећи*, које садрже и опште појмовно значење 'гледати, посматрати', поменућемо и лексему *зарок*. Наиме, *зарок* је девербатив од глагола *зарећи* (*се*), тако да су основна значења овог девербатива у вези са значењима глагола *зарећи* (*се*). Речник САНУ, на пример, под 1. а. наводи значење које је у вези са основним значењем глагола *зарећи* (*се*): „дата реч, обећање да ће се испунити, извршити оно што се као обавеза узима, оно у шта се зариче, заклетва, завет“, а потом наводи и примере: *Зарекох се ... да нећу више фишека истурити н'ако у Турчина ... Може бити 'ѝах баш овоме даровати први фишек, након зарока* (Матавуљ, РСАНУ s.v. *зарок*), *Дреничани су се ... зарекли ... да очувају Девич ... тај [су] зарок одржали* (Божовић Г., Речник САНУ s.v. *зарок*) итд.

Међутим, значење под редним бројем 2. дефинисано је као „несрећа, зло које по празноверју наносе особе злих очију, урок“, а илустровано је следећим примером: *Не смије нико пофалити дите у очи, него рекне: „Не било му зарока“* (Оток, Ловретић Ј., РСАНУ). Значење које је овде исказано лексемом *зарок* односи се на последицу 'нарочитог гледања, посматрања (очима) са одређеним циљем', с једне

стране, али представља и резултат веровања у магијску моћ речи, с друге стране.

3. Лексеме које садрже опште појмовно значење 'гледати, посматрати' као што су *разрок*, *разроко*, *разрокосӣ*, *разрочан*, односно *разок*, *разочице*, *разокасӣ*, *разокасӣо* разликују се у погледу деривације и семантике од лексема које смо анализирали. Тумачење придева *разрок* „коме је свако око управљено у другом правцу, зрикав“ веома је сложено са становишта лексичког порекла и граматичке структуре. Примећујемо најпре да се у структури овог придева издваја префикс *раз-*, као компонента са одређеним творбеним значењем. Наиме, овај префикс је у придев *разрок* унео значење 'усмереност, кретање у различитим правцима, различитост'.

II. Скок је на неколико места у *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* објашњавао порекло придева *разрок*. Он је тврдио да се придев *разрок* у творбеном смислу може упоредити са придевом *врлоок*, где је у оба случаја *-ок* од *òко* (Скок II 551 s.v. *òко*). За глас *p* у *разрок* Скок сматра да је постао „unakrštanjem sa tuđicom *gverok* < tal. *Guercio*, davši joj svoje *-ok*“ (Скок I.c.), док за придев *зверок* каже да је у првом делу иста основа као у италијанском *guercio*, а да је други део придева од *око* (тип *црноок*) (Скок I 642 s.v. *gvèròk*). Порекло придева *разрок* Скок је тумачио и под одредницом *разан*, где је придев *разрок* подвео под синонимијски низ *разноок* = *разок* = *разрок* = *зверок*, тврдећи да ове речи „sadrže u prvom dijelu prijedlog [sic] *razen*, *razan* sa *zn* > *zr* prema *zl*, a u drugom *-ok* od *oko*“ (Скок III 115 s.v. *rázan*). Међутим, под одредницом *зрèӣи*¹ придев *разрок* Скок тумачи на следећи начин: *raz-* + *зѝр* + *око*, где морфему *зѝр* у придеву *разрок* доводи у етимолошку везу са кореном глагола *зрèӣи* у значењу 'гледати, посматрати, мотрити', односно у свршеној варијанти 'видети, опазити (очима), угледати' (Скок III 661 s.v. *zrèti*¹). Према овом тумачењу *разрок* припада етимолошко-лексичкој групи у коју спадају и лексеме као што су: *дозрèӣи* ('достиги, домашити погледом'), *зрика̄ӣи*, *зрикав*, *назирнӯӣи се* ('угледати, спазити, приметити'), *обазрèӣи се*, *обазрив*, *обазривосӣ*, *йодозрèӣи*, *йрозрèӣи* ('продрети погледом кроз нешто'), *у̀зрèӣи* ('угледати') итд. У основи наведених лексема је семантичка компонента „гледање, посматрање“, а у придеву *разрок* лексикализацијом синтагме *зѝр* + *око* (уп. Скок I.c.) у лексему *разрок* је унета компонента 'гледање, посматрање очима'.

На основу података из *Etimologijskog rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* примећујемо да је придев *разрок* Скок тумачио на неколико начина. Такође, примећујемо да се вишесмисленост у тумачењу односи на компоненту *-рок*, пошто је лексичко порекло компоненте

раз- углавном недвосмислено. Тачније, различито тумачење везано је само за глас *-р-*, који је Скок тумачио као резултат укрштања са туђицом *гверок*, затим као резултат алтернације $zn > zg$ (*разан*, *разн-*) и као *р* из корена глагола *зреџи*. Информације о пореклу придева *разрок* пружа и Речник ЈАЗУ, у којем се наводе две могућности: 1. од корена који је у *зреџи*, *назираџи*, премештањем самогласника или 2. од *раз-ок*, при чему је *р* уметнуто (РЈАЗУ s.v. *razrok*).

Лексеме као *разроко*, *разрокоси*, *разрочан* представљају деривате код којих постоји семантички и граматичко-деривациони однос са лексемом *разрок*¹.

Значења ових деривата у општем смислу тичу се особине неког лица: *разрок* „коме је свако око управљено у другом правцу, зрикав“, *разроко* „као онај који је разрок, зрикаво“, *разрокоси* „особина онога који је разрок, зрикавост“, *разрочан* „разрок“ итд. У РМС дефинисано је и фигуративно, негативно значење придева *разрок* „неповерљив, ненаклоњен, попрек, злобан“.

5. Увидом у етимологију разматраних лексема, као и анализом њиховог граматичког и лексичког значења покушали смо, између осталог, да утврдимо факторе који су утицали на успостављање појмовно-семантичке везе између појмова 'говорити', на једној страни, и 'гледати, посматрати', на другој страни. Лексеме постале од корена глагола *реџи*, као што су *џророк*, *џрореџи*, *џророковати*, *џророчанство*, *урок*, *уреџи*, *зарок* и др., садрже и појмовно значење „гледати, посматрати“, као семантичку доградњу значења глагола у основи. Узроци оваквог семантичког развоја код лексема типа *урок*, *уреџи*, *урокљивости*, *зарок* и сл. су ванјезичке природе. Тако, на пример, није увек довољно да се само изговоре одређене речи како би се на некога бацио урок, већ је неопходно да се нарочит говор пропрати и нарочитим погледом. Затим, прорицање будућих догађаја, тј. говорење о нечему што ће се у будућности догодити, подразумева перцепцију појма будућности као физичког ентитета, што је условило развој конкретног појмовног значења 'гледати, посматрати'. У поређењу са поменутиим лексемама, код којих појмовно значење 'гледати, посматрати' представља семантичку надградњу значења у основи, појмовно значе-

¹ Слично је и са лексемама *разок*, *разоок*, *разокаси*, *разочно*, *разочиџи* се итд. Порекло придева *разок* П. Скок објашњава лексикализацијом синтагме од придева *разан* и именице *око* (Скок III 115 s.v. *rázan*). Придев *разок* представља творбену базу од које су мотивисане речи других врста као *разокаси*, *разочно*, *разочице*, *разочиџи* се. Ове деривате, као и придев *разок*, бележи РЈАЗУ. Дефиниције ових лексема у поменутом речнику упућују на обичније облике, нпр., *разочице* „isto što i razoko“, *разок* „isto što razrok, škiljav“, *разоок* „isto što razrok“ итд.

ње лексема *разрок*, *разроко*, *разрокосӣ* заснива се на значењу основе *око* или на лексикализацији синтагматских компоненти које би чинили глагол *зрети* и именица *око* (уп. Скок III 661 s.v. *zrèti*¹).

На основу анализираних грађе примећујемо да је семантичко укрштање, засновано на појмовима 'говорити' и 'гледати, посматрати', условило сложенију семантичку структуру и деривацију конкретних лексема (уп. *урећи*, *урочији*, *урок*, *урокљив*, *урочник*, *зарок* према *разрок*, *разроко*, *разрокосӣ*). Опште појмовно значење 'гледати, посматрати', које је садржано у лексемама које смо у раду анализирали, изражава следеће појмове: 'начин гледања, посматрања' (очима као чулом вида) (уп. *разрок*, *разроко*, *разрокосӣ*), 'говорење, причање на основу посматрања (духовним очима)' (уп. *ѝророк*, *ѝророковање*, *ѝророковаји*, *ѝророчански*, *ѝрорицање*, *ѝророчансӣво*), 'посматрање на посебан начин и са одређеним циљем' (уп. *зарок*, *ѝдрок*, *урећи*, *урок*, *урокљив*, *урочан*, *урочији* и сл.).

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 2002:** Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Треће побољшано издање, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Ђорђевић 1938:** Тихомир Ђорђевић, *Зле очи у веровању Јужних Словена*, *Српски етнографски зборник* LIII, Београд.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику* I, Институт за српски језик САНУ — Матица српска — Завод за уџбенике и наставна средства, Београд — Нови Сад.
- Маројевић 2005:** Радмило Маројевић, *Творба речи у савременом српском језику* Ивана Клајна (1), *Српски језик* X/1–2, Београд, 685–779.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880–1976.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика* I–VI, Матица српска — Матица хрватска (I–III), Матица српска (IV–VI), Нови Сад 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука и уметности, Београд 1959–.
- Скок I–IV:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971–1974.

Резюме

Владан Ђовановић

О НЕКОТОРЫХ ЛЕКСЕМАХ С ОСНОВНЫМ ПОНЯТИЕМ „ГЛЕДАТИ, ПОСМАТРАТИ“ И ИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКЕ

На основании структурного и семантического анализа некоторых лексем как *разрок*, *разроко*, *разроко*, *разрокосӣ*, *зарок*, *урок*, *урочник*, *урокљив*, *урочан*, *урочији* и сл. мы заметили, что

данные лексемы потеряли словообразовательно-семантическую связь с своей прежней словообразовательной базой, которую в примерах типа *разрок* представляла сложная лексическая комбинация с основой существительного *око*, с одной стороны, или которую в примерах *пророк*, *урок*, *зарок* представлял глагол *реши*, с другой стороны. Однако, семантический потенциал данных лексем в определенной степени поддержан также внеязыковыми факторами, какими, например, является народное поверье, что взгляд злых глаз гораздо опаснее, если он поддержан словами, которыми выражается удивление (ср. *урок*, *уроклив*, *подрок*, *зарок*).